

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:
завідувач кафедри СіГД
полковник служби ЦЗ.
Рябініна О.В.

“30” __05__ 2019 р.

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Тема 2.5. Україна в другій половині 40-х – першій половині 80-х років ХХ століття

Навчальні питання:

1. Післявоєнна відбудова. Голод 1946-1947 року. Радянізація Західної України. Боротьба з підпіллям ОУН УПА.
2. Десталінізація. Економічні реформи 1965 р. та їх наслідки.
3. Посилення застійних та кризових явищ у економічному та політичному житті.

Час проведення: 2 години.

Післявоєнна відбудова. Голод 1946-1947 року. Радянізація Західної України.

Боротьба з підпіллям ОУН УПА.

За роки Великої Вітчизняної війни економіка України зазнала величезних втрат. Протягом окупації було зруйновано 16,1 тис. промислових підприємств, у тому числі близько 600 машинобудівних заводів, близько 900 шахт. Прямі матеріальні збитки УРСР становили 285 млрд. крб.

Складною була проблема трудових ресурсів. У 1945 р. промислово виробничий персонал УРСР становив лише 1,3 млн. осіб – половину від складу 1940 р. (2,6 млн. осіб). Нестача кваліфікованих спеціалістів була відчутною в усіх галузях промисловості, сільського господарства, освіти та науки. Першим заходом для її подолання стала демобілізація військовослужбовців із лав Червоної армії: завдяки їй наприкінці 1946 р. до України повернулося 1,8 млн. колишніх воїнів. Іншим шляхом стало відновлення роботи вузів, які готували нові кадри фахівців.

У серпні 1946 р. Верховна Рада УРСР ухвалила закон „Про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства Української РСР на 1946 – 1950 рр.” Він розроблявся на основі контрольних показників загальносоюзного плану четвертої п'ятирічки. Його завданням було відновити довоєнний рівень промисловості і сільського господарства, а в деяких галузях перевищити його. Особлива увага у плані, як і в передвоєнні роки, приділялася відбудові важкої індустрії, куди спрямовувалися найбільші кошти. Для УРСР пріоритетними галузями четвертої п'ятирічки були вугільна промисловість Донбасу, металургія Півдня, електроенергетика, машинобудування, залізничний транспорт. Загалом на відбудову господарства України виділялося 49,5 млрд. крб. Протягом п'ятирічки загальний обсяг промислового виробництва планувалося збільшити на 3 % порівняно з показниками 1940 року. Для вирішення проблеми робочої сили застосовувалися трудові мобілізації, розширювалася мережа ремісничих училищ та фабрично-заводських шкіл; в цих закладах протягом п'ятирічки планувалося підготувати 800 тис. робітників.

Вже в 1947 р. обсяг промислового виробництва в СРСР вийшов на довоєнний рівень. У грудні того ж року було проведено грошову реформу (у співвідношенні 10 : 1; тривала протягом тижня) і скасовано карткову систему. Внаслідок вилучення з обігу значної маси грошей з'явилася можливість періодично знижувати ціни на товари. Товарообіг в Україні наприкінці четвертої п'ятирічки сягнув 97 % від рівня 1940 року.

Відбудова важкої промисловості в Україні тривала досить успішно. Протягом 1946–1950 рр. було відновлено 129 найбільш зруйнованих шахт та закладено 60 нових. Крім Донбасу, в цей період розпочалося освоєння Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну. Відновлювалася нафтова і створювалася газова промисловість (зокрема, було розвідано Шебелінське родовище); у 1950 р. УРСР давала 25 % загальносоюзного видобутку газу. На повну потужність в 1950 р. запрацювала Дніпровська ГЕС. Виробництво продукції машинобудування (після відновлення роботи ХТЗ, Ворошиловградського паровозобудівного заводу) перевищило довоєнний рівень на 44 %.

Водночас в роки четвертої п'ятирічки вирішувалося інше завдання – індустріалізація Західної України, території якої до входження в УРСР були переважно аграрним регіоном. Крім традиційних галузей, пов'язаних з переробкою сировини (нафтова і газова, лісова), тут почали розвиватися машинобудівна, хімічна, легка промисловість. Основним центром нової промисловості став Львів.

Однак повільніше йшла відбудова підприємств, що випускали товари народного споживання – легкої та харчової промисловості. В цих галузях рівень промисловості, якщо порівнювати з 1940 р., в середньому наприкінці четвертої п'ятирічки знаходився на рівні 75–85 %.

Загалом успіхи четвертої п'ятирічки були незаперечними. У 1950 р. обсяг промислового виробництва перевищив довоєнні показники на 15 %. Небувалими були темпи зростання виробництва – понад 30 % за рік. Це був найбільший успіх планово-директивної економіки і адміністративно-командної системи управління.

Водночас серйозні проблеми спостерігалися в розвитку сільського господарства України. У 1945 р. 80 % працездатного населення на селі становили жінки. Різко зменшилася врожайність: валовий збір зернових у цей час становив менше 50 %, картоплі – 66,6 % довоєнного збору. Але в четвертій п'ятирічці на розвиток сільського господарства було виділено лише 15 % загальних капіталовкладень. Це, а також сильна посуха 1946 р., спричинило голод 1946–1947 рр., внаслідок чого померло декілька сотень тисяч селян. У той же час тривала колективізація сільського господарства Західної України. Цей процес зустрічав значний опір, зокрема – з боку УПА. Проте у середині 1951 р. колгоспи об'єднували понад 95 % селянських господарств регіону. І все ж успіхи відбудови у сільському господарстві були

скромнішими за промисловість. У 1950 р. валова продукція сільського господарства України становила тільки 91 % від довоєнного рівня.

Повоєнні часи характеризувалися проблемами не тільки в економіці України, але й у політичному, ідеологічному та культурному житті республіки. До них належала, зокрема, боротьба УПА проти утвердження радянської системи. З утвердженням Радянської влади в Західній Україні УПА перейшла до тактики дій малими підрозділами на певній території; це робило загони менш уразливими. Водночас загони УПА діяли в Польщі. Для ліквідації підтримки ОУН місцевим українським населенням польський уряд у 1947 р. провів операцію „Вісла”: українців Польщі переселяли з польсько-українського кордону до північної Польщі. Було переселено близько 140 тис. осіб. Приводом для такої масової боротьби польської влади проти УПА стало вбивство міністра оборони Кароля Сверчевського. Після проведення цієї акції масштабні дії УПА на території Польщі припинилися.

В Західній Україні у складі УРСР члени УПА намагалися протидіяти утвердженню Радянської влади силовим шляхом. Вони розгорнули масовий жорстокий терор проти представників влади (комуністів, активістів, голів колгоспів), а також проти співчуваючих їм місцевих жителів та представників інтелігенції (вчителів, лікарів та ін., значна частина яких прибула зі Сходу України). Зокрема, саме оунівцями було вбито письменника Я. Галана. Для придушення цих виступів до регіону були спрямовані чотири дивізії МДБ УРСР. У 1950 р. командувач УПА Р. Шухевич загинув; його наступник В. Кук був заарештований у 1954 р. Переважаючі сили влади та відсутність масової підтримки населення у середині 50-х рр. привели до поступового зникнення руху УПА; близько 170 тис. його учасників були заслані до Сибіру.

«Буржуазним націоналізмом» оголошувалися вияви патріотизму, природної любові до Батьківщини. Так, нападок зазнав поет В. Сосюра (за вірш „Любіть Україну!”), письменники О. Довженко (за сценарій „Україна в огні”), Ю. Яновський (за роман „Жива вода”), ряд істориків (за колективну наукову працю „Історія України”, видану у 1943 р.). Було видано ряд спеціальних постанов ЦК КП(б)У: „Про журнал сатири і гумору „Перець”, „Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури”, „Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР” та ін. Спрямовував цю роботу тодішній перший секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович. Він же був ініціатором партійних чисток, внаслідок яких у деяких районах УРСР із КП(б)У було виключено 80–90 %. Членів.

Водночас неправомірно було б зводити все культурне життя України до викриття „ворогів”. У повоєнний період мали місце значні успіхи у відбудові системи освіти: в середині 50-х рр. в УРСР діяло близько 50 тис. шкіл. У 1953 р. було запроваджено обов’язкову 7-річну освіту. Проте гострою проблемою залишалася нестача кадрів учителів та приміщень: через це в 16 тис. шкіл заняття проходили у 2–3 зміни. Зростала і кількість студентів вузів: із 99 тис. у 1946 р. до 325 тис. у 1956 р. З них близько 40 тис. навчалися у вузах Західної України, що масово почали відкриватися після війни.

5 березня 1953 р. помер І. Сталін. Його наступником на посаді Генерального секретаря ЦК КПРС став М. Хрущов. Саме з іменем Хрущова пов’язаний період т.зв. „відлиги” в радянському суспільстві. Окремі її заходи спостерігалися вже в 1953–1955 рр. У цей час було усунено з посад ряд керівників Міністерства державної безпеки СРСР, звинувачених у злочинах проти невинних людей (зокрема, було заарештовано і страчено Л. Берія – одного з найближчих помічників Сталіна, який багато років очолював НКВС, а згодом – МДБ). Проте тільки на XX з’їзді КПРС (лютий 1956 р.) М. Хрущов виголосив промову „Про культ особи Сталіна та його наслідки”, де офіційно було визнано ряд негативних моментів у житті радянського суспільства у 30–50-і рр., що вперше пов’язувалися саме з курсом, який проводив Сталін. Хоч доповідь була таємною, призначеною тільки для партійного керівництва, її зміст незабаром став широко відомий у суспільстві. Саме XX з’їзд КПРС ознаменував початок масштабної політики „відлиги”. Основними її проявами стали:

1. Спроби лібералізації політичного режиму. Реформи М. Хрущова. Загострення зовнішньополітичної ситуації. «Холодна війна»

Було припинено політичні репресії, розпочато реабілітацію репресованих – зокрема, в УРСР було переглянуто справи 5,5 млн. чоловік, близько 60 % яких було знято з обліку „за відсутністю складу злочину”. Реабілітовано було, зокрема, ряд партійних та військових діячів, письменників, засуджених у 30-і рр. Дещо послабився жорсткий ідеологічний контроль. Преса та література поширювали критику культу особи Сталіна, повідомляючи суспільство про колишні факти злочинів представників карально-

репресивних органів. В партійно-державному керівництві відбулося усунення Хрущовим прихильників консервативного політичного курсу (В. Молотова, Л. Кагановича).

Збільшилося українське представництво й у союзному керівництві.

Було ліквідовано більшість галузевих міністерств і замість них створено раднаргоспи – Ради народного господарства, які об'єднували підприємства різних галузей, здійснювали планування й управління промисловістю і будівництвом у рамках певного економічного адміністративного району, що охоплював територію декількох областей. Метою реформи було подолання бар'єрів між підприємствами різних галузей, розвиток їх кооперування, що давало можливість скоротити витрати на виробництво і перевезення продукції. Для пришвидшення реконструкції підприємств при раднаргоспах створювалися техніко-економічні ради, НДІ.

В сільському господарстві було розроблено масштабні освоєння цілинних земель у Казахстані, збільшення виробництва м'яса та молока, запровадження нових культур – кукурудзи. Ліквідувалися МТС, з відання яких сільськогосподарська техніка переходила до рук самих колгоспів та радгоспів. Проте ці заходи не дали очікуваних результатів.

Розвиток соціальної сфери, що привів до зростання життєвого рівня трудящих. В роки „відлиги” спостерігається збільшення випуску товарів широкого вжитку (так, в 1959 р. в УРСР випускалося 91,9 тис. холодильників, 41,2 тис. телевізорів, 37,7 тис. пральних машин). Було розгорнуто масове житлове будівництво: якщо за 1918 – 1955 рр. загальна площа введених у дію житлових будинків в Україні становила 62,78 млн. м², то за 1956–1964 рр. – 66,49 млн. м². Основна увага приділялася масовій забудові за типовими проектами: в містечках будувалися 2–3-поверхові будинки, у великих містах – 4–5-поверхові. Саме тоді десятки тисяч людей переселилися з гуртожитків та комуналок до індивідуальних квартир сімейного типу.

Культурний підйом, що був пов'язаний із „шестидесятництвом” – рухом, представники якого засуджували перехили сталінізму, обстоювали необхідність вільного розвитку культури українського народу. В Україні до шестидесятників належали поети В. Симоненко (збірки „Тиша і грім”, „Земне тяжіння”), Л. Костенко (збірки „Вітрила”, „Мандрівки серця”), письменники О. Гончар (романи „Людина і зброя”, „Тронка”), Григорій Тютюнник (повісті та новели) та ін.

„Відлига” значно покращила ситуацію в соціальній і культурній сфері країни. Проте через непослідовність і непродуманість ряду реформ (в першу чергу – в сільському господарстві) кардинального покращення в економіці СРСР не сталося. На початку 60-х рр. характерним явищем стали дефіцити, черги за продуктами.

Процеси десталінізації й лібералізації державного й суспільно-політичного життя викликали в республіці нову хвилю «українізації». Як і в 20-ті роки ХХ ст., у цей період гостро постала *проблема збереження української мови та розширення сфер її вживання*. Серед перших на захист рідної мови стали письменники М. Рильський, М. Бажан, Н. Рибак, С. Крижанівський, М. Шумило та ін. Під їхнім впливом, а також урахуваючи реалії суспільного життя, навіть перший секретар ЦК Компартії України Петро Шелест став частіше висловлюватися про необхідність збереження й подальшого розвитку української мови.

Свіжі подихи «відлиги» стали відчуватися й у *літературно-мистецькій сфері*. Поштовхом для духовного пробудження української літератури стала стаття О. Довженка «Мистецтво живопису і сучасність», опублікована в червні 1955 року в «Літературній газеті». На заклик О. Довженка творити в дусі «розширеного трактування методу соціалістичного реалізму» були написані, але так і не надруковані.

На повний голос у цей час заявили про себе молоді літератори — В. Симоненко, Л. Костенко, М. Руденко, Д. Павличко, М. Вінграновський, Ю. Мушкетик, І. Драч, В. Шевчук та ін. Серед них особливо помітного була постать *Василя Симоненка*. Сільський хлопець з Полтавщини ще під час навчання в Київському університеті виявив потяг і хист до високої громадянської поезії. Нею була проникнута його перша поетична збірка «Тиша і грім», що вийшла 1962 року. Згодом після смерті поета в 1963 року з'явилися його наступні книжки «Вино з троянд», «Земне тяжіння», «Берег чекань», наповнені справжньою синівською любов'ю до Батьківщини.

Поруч з поетичною вдачею В. Симоненка в цей час засяяв яскравий і неповторний талант *Ліки Костенко*. Її перші збірки «Проміння землі» (1958 рік), «Вітрила» (1959 рік), «Мандрівки серця» (1961 рік) переконливо засвідчили вміння молодої поетеси філософськи осмислювати реалії життя й висловлювати їх у чудовій поетичній формі.

Одним з перших осередків українських «шістдесятників» став *Клуб творчої молоді* в Києві, що виник під егідою міського комсомолу в 1960 році. Його очолював *Лесь Танюк*, а найактивнішими учасниками засідань були Іван Драч, Микола Вінграновський, Іван Світличний, Алла Горська та ін.

Робота клубу розпочалася з поступового відродження українських народних традицій та організації різних мистецьких гуртків. Згодом члени клубу вдалися до пошуків місць масових поховань жертв сталінських репресій. Пізніше рух «шістдесятників» набуває все виразнішого національно-патріотичного забарвлення. Його учасники організовують вечори пам'яті Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Леся Курбаса. Такі неформальні культурно-освітні заходи бентежили владу.

У 1962 році клуб аналогічного спрямування «*Пролісок*» починає працювати у Львові. Навколо нього об'єднуються Михайло й Богдан Горині, Ірина та Ігор Калинці, Михайло Косів та ін. На відміну від киян, що віддавали перевагу культурницькій сфері, молоді львів'яни намагалися максимально політизувати свою діяльність, торкаючись небезпечних у той час національних проблем.

Партійні й карні органи розпочали відверте переслідування «шістдесятників» у пресі, звільняли їх з роботи, улаштовували провокації, забороняли друкувати художні й наукові праці.

Смерть Василя Симоненка 13 грудня 1963 року ще більше загострила ситуацію в Україні. Неопубліковані вірші та щоденник поета, промови І. Дзюби, Є. Сверстюка, І. Світличного на вшанування його пам'яті постійно з'являлися в «самвидаві». Переслідування, яких зазнав В. Симоненко в останній період свого життя, його раптова й загадкова смерть фактично зробили з нього національного мученика, а його прихильникам і послідовникам надали ореолу жертвності та самозречення.

Процеси лібералізації, торкнулися й мистецького життя республіки. Важливим і конкретним їхнім виявом стала постанова ЦК КПРС від 28 травня 1958 року, що відкинула попередні відверто тенденційні звинувачення щодо опери В. Мураделі «Велика дружба» та творів українських композиторів К. Данькевича «Богдан Хмельницький» і Г. Жуковського «Від щирого серця». У документах зазначалося, що вади, помічені у творчості цих митців, не були «великими ідейними пороками». Вони не заслуговували на такий занадто серйозний осуд, якого зазнали в часи «ждановщини».

Керівництво Компартії України також переглянуло свої несправедливі попередні оцінки творчості ряду українських композиторів, водночас наголосивши на необхідності й надалі вести рішучу боротьбу проти удаваного «новаторства», зараженого впливом реакційного буржуазного мистецтва

Проте, усупереч «партійним рекомендаціям», творчість композиторів України стає більш плідною й багатогранною. Українське музичне мистецтво збагачується новими творами С. Людкевича, братів Г. і П. Майбород, А. Штогаренка, А. Кос-Анатольського. Величезну популярність в Україні мали композитори О. Білаш, А. Філіпенко та І. Шамо. Творчим новаторством відзначалася авангардна музика Л. Грабовського, В. Сильвестрова, В. Загоруєва та ін.

В українському образотворчому мистецтві також відчуються творчі новації та зміни. З музеїв, виставок, галерей стали вилучати численні полотна й скульптури, присвячені «вождю всіх народів».

Митці України вдалися до пошуків нових форм в образотворчому мистецтві, виходячи за «встановлені» межі соціалістичного реалізму. Своїми працями в цей час істотно збагатили вітчизняну художню скарбницю М. Божій, М. Дерегус, В. Касіян, К. Трохименко, М. Бойчук. Декоративно-ужитковий напрям яскраво представляли праці К. Білокур та М. Приймаченко.

Новими творчими здобутками засяяв у цей час талант прекрасної художниці Т. Яблонської. Ще в 50-х роках вона здобула визнання й авторитет завдяки своїм чудовим полотнам «Весна», «Ранок», «Хліб» та ін. У 60-х роках Т. Яблонська демонструє новий стиль створення синтетичних образів на основі давніх традицій українського народного живопису. Разом з В. Зарецьким вона засновує фольклорний напрям в українському образотворчому мистецтві.

Під впливом хрущовської «відлиги» новими ідеями збагатили свою творчу діяльність і скульптори. З нагоди відзначення 150-річчя від дня народження Тараса Шевченка в Москві споруджено пам'ятник Великому Кобзарю (автори М. Грисюк, Ю. Сінкевич, А. Фуженко). Того ж 1964 року у Львові відкрито пам'ятник І. Франку (автори В. Борисенко, Д. Кривач, Е. Мисько та ін.). Оригінальні твори станкової скульптури створили М. Рябінін і В. Сколоздра («Олекса Довбуш»), Г. Петрашевич («Дитина моя») та інші митці.

Послідовниками творчих традицій Л. Курбаса стали режисери Г. Юра, М. Крушельницький, В. Склярєнко та ін. Помітний крок уперед у цей час зробила українська архітектура. У першій половині 50-х років збудовано цілу низку оригінальних споруд, серед них Будинки техніки у Ворошиловграді,

драматичний театр у Тернополі, кінотеатр «Київ» у столиці України, Будинок культури в Новій Каховці. Тривала забудова центральної магістралі Києва — Хрещатика, зруйнованого перед німецько-фашистською окупацією.

З другої половини 50-х років основним напрямом радянської архітектури стало типове проектування, яке давало змогу швидше й повніше втілювати в життя соціальні й естетичні завдання архітектури, виявляти в ній риси нового стилю.

Для заохочення творчої діяльності українських митців у республіці з 1962 року встановлено щорічну Шевченківську премію, що присуджувалася за високі здобутки в галузі літератури, журналістики, мистецтва та архітектури.

Серед економічних реформ М. Хрущова найбільш відомою і суперечливою була радикальна *децентралізація управління промисловістю*. У лютому 1957 року ліквідовано 10 загальносоюзних і 15 союзно-республіканських міністерств, а замість них створено 103 територіальні ради народного господарства (раднаргоспи), серед них 11 в Україні. Раднаргоспи об'єднували 2,8 тис. підприємств України, що виробляли переважну більшість промислової продукції республіки.

Найбільшими в Україні були Київська, Харківська та Львівська ради народного господарства, які склалися з декількох областей. Зі створенням цих органів управління місцеві партійні керівники вперше здобули можливість контролювати розвиток економіки, що значно зміцнювало їхнє політичне становище. Особливо зростала влада секретарів обкомів, де зосереджувалися керівні органи раднаргоспів. У 1960 році в республіці сформовано додатково ще три нові ради народного господарства — Кримську, Полтавську й Черкаську.

Змінюючи галузеве управління промисловістю на територіальне, М. Хрущов мав зробити й наступний реформаційний крок — перевести підприємства на господарський розрахунок, який давав би максимум самостійності підприємствам. Проте на цей вирішальний крок М. Хрущов так і не наважився. Як з'ясувалося, він насамперед зважував на політичні наслідки реформи, яка, посилюючи позиції місцевої партноменклатури, водночас послаблювала контроль над економікою країни з боку московської бюрократії. Не випадково, що вже через місяць після прийняття закону про децентралізацію управління була здійснена спроба державного перевороту в СРСР.

На відміну від політичних, економічні наслідки хрущовської реформи виявилися невтішними, бо планова економіка не могла діяти ефективно, отримуючи директивні вказівки з різних центрів. Тому через кілька років розпочався процес *повернення* М. Хрущова до *централізованого управління*. Спочатку створюються центральні раднаргоспи в трьох найбільших республіках — Росії, Україні та Казахстані. У 1963 році виникає і єдиний союзний економічний центр — Вища рада народного господарства СРСР, до обов'язків якої входило керівництво всіма органами управління економікою країни.

Незважаючи на ці «експерименти», темпи розвитку промисловості України за часів М. Хрущова перевищували середньосоюзні. У республіці збудовано цілу низку великих тепло- та гідроелектростанцій (Сімферопольська, Слов'янська, Дніпродзержинська, Каховська, Кременчуцька та ін.), освоєно нові вугільні басейни (Львівсько-Волинський та Дніпровський), газові родовища на Полтавщині та Харківщині. У 1955 році став до ладу Південний гірничо-збагачувальний комбінат. Були збудовані унікальні за розмірами доменні печі й мартени. Це дало змогу Україні за рівнем виробництва металургійної продукції на душу населення випередити високорозвинуті країни світу. Однак при цьому якість металу залишалася низькою.

Великий поступ уперед зроблено в галузі хімізації країни. У 1959-1963 рр. в Україні побудовано 35 нових заводів і понад 250 великих хімічних виробництв. Серед них чотири гіганти «великої хімії»: Роздольський гірничо-хімічний комбінат, Черкаський та Чернігівський заводи хімічних волокон, Дніпропетровський шинний завод.

За «хрущовське велике десятиліття» фактично заново було створене вітчизняне автомобілебудування, налагоджено виробництво сучасних машин для гірничорудної промисловості. З 1956 року у Ворошиловграді й Харкові розпочали виготовляти тепловози, що дозволило залізницям перейти на тепловозну та електровозну тягу. На Харківському авіазаводі налагоджено серійний випуск першого у світі швидкісного турбореактивного літака ТУ-104, а на Київському — турбогвинтового лайнера АН-24.

Певні позитивні зрушення окреслилися й у традиційно занедбаних сферах економіки — харчовій та легкій. На підприємствах важкої індустрії вперше за радянські часи в спеціально створених цехах стали виробляти товари широкого вжитку, що сприяло зростанню народного добробуту.

Розуміючи, що сільське господарство країни залишається в найбільш кризовому стані, М. Хрущов саме в цій економічній галузі прагнув досягти швидких позитивних результатів. Першорядним заходом у розв'язанні цієї проблеми стало *освоєння цілинних та перелогових земель*. Цю справу проголосили почесним завданням комсомолу. Тільки з України за комсомольськими путівками до Казахстану в 1954-1956 рр. відправлено майже 80 тис. юнаків і дівчат, що заснували там 54 радгоспи. Найбільший урожай цілинні землі дали в 1956 році, з них одержано половину зданого державі зерна. Проте «цілинний хліб» за своєю собівартістю виявився на 20% дорожчим, ніж у середньому по країні. Іншим вагомим важелем піднесення сільського господарства М. Хрущов уважав збільшення *виробництва кукурудзи*, за надмірну «любов» до якої в народі він отримав прізвисько «Микита - кукурудзяник». Однак спроба привчити українських селян до запозиченої з Америки «королеви полів» увінчалася лише помірним успіхом. 1961 року одержано непоганий урожай. Але 1963 рік через посуху виявився надзвичайно неврожайним. Щоб зняти гостру хлібну проблему, людей стали привчати до специфічного смаку хліба, що мав значну домішку кукурудзяного борошна. Цього року Радянський Союз уперше закупив зерно за кордоном. «Кукурудзяна епопея» стала яскравим виявом хрущовського волонтаризму, який не рахувався з об'єктивними умовами й реальними можливостями різних регіонів країни.

Зміцнюючи колгоспи й радгоспи, М. Хрущов водночас розпочав рішучий *наступ на індивідуальні селянські господарства*. У 1955 році він віддав розпорядження про зменшення вдвічі розміру присадибних ділянок, а в 1959 році — про заборону утримання худоби в містах і селищах. Це спричинило серйозне загострення продовольчої ситуації, оскільки невеликі, але ефективні присадибні господарства залишалися важливим джерелом постачання продуктів харчування для населення.

Незважаючи на величезну турботу й увагу до сільського господарства, М. Хрущов за роки свого керівництва так і не зумів вивести цю галузь з кризового стану. Якщо з 1950 по 1958 рр. обсяг виробництва сільськогосподарської продукції зріс в Україні на 65%, то в 1958-1964 рр. лише на 3%

Найголовнішим економічним здобутком М. Хрущова була його соціальна політика, яка охоплювала майже всі сторони життя населення. Уже в перші роки його керівництва скорочено тривалість робочого дня для підлітків та в передсвяткові й передвихідні дні для інших категорій працівників, збільшено відпустки для вагітних жінок, скасовано плату за навчання, відмінено жорстокий довоєнний закон, що прикріплював робітників до підприємств, не даючи їм змоги перейти на інші. За хрущовських часів була здійснена справжня «пенсійна революція», яка водночас знизила межу пенсійного віку й підвищила розміри пенсійних виплат. Середня заробітна платня за 1953-1965 рр. у робітників і службовців зросла на третину, а мінімальна — з 27 до 45 крб. У 1957 році нарешті були ліквідовані державні позики, що існували у вигляді облігацій і забирали 10% зарплати трудящих. Проте виплата державного боргу населенню за придбані облігації відкладалася на 20 років.

Певні позитивні кроки були здійснені й на селі. Підвищено заготівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, скасовано заборгованість колгоспів і радгоспів за поставками продукції тваринництва. На селі замість традиційної оплати праці за так званим «залишковим принципом» (після закінчення господарського року) поступово запроваджується грошове і натуральне авансування. У березні 1956 року прийнято рішення про щомісячне авансування сільських трудівників і додаткову оплату праці в колгоспах. Унаслідок цього в 1958 році грошові фонди на авансування мали вже більше 80% господарств республіки, а понад 500 колгоспів запровадили гарантовану оплату трудодня. Цього року *колгоспники*, як і всі громадяни України, нарешті *отримали паспорти*.

У липні 1957 року М. Хрущов поставив за мету забезпечити кожну радянську сім'ю окремою квартирою. В Україні за десять років хрущовського керівництва споруджено понад 3 млн. квартир, що значно послабило гостру житлову проблему. Ці п'ятиповерхові будинки були набагато ліпшими проти страхігливих бараків та комуналок.

Оцінюючи економічну політику М. Хрущова, варто зазначити, що поряд з відчутними позитивними зрушеннями, його економічні й соціальні перетворення відзначалися поспішністю й непослідовністю. Крилата хрущовська фраза: «Ми за два - три роки розв'яжемо проблему», — стала постійним елементом майже кожної його доповіді чи виступу.

Правління Хрущова було періодом постійних пропагандистських обіцянок, більшість з яких так і залишилася на папері і в повітрі. У той час було широковідоме популістське гасло «у найближчі роки» наздогнати й випередити США у виробництві м'яса, масла й молока на душу населення чи програма побудови за 20 років матеріально-технічної бази комунізму... Усе це згодом

стало серйозною підставою для критики М. Хрущова, спонукало до звинувачення його в проявах суб'єктивізму та волонтаризму.

За часів хрущовського керівництва посилюється ідеологізація суспільного життя, активізуються процеси русифікації. їхніми конкретними виявами стали освітні реформи, у ході яких гостро постала мовна проблема (мова викладання в школі — українська чи російська). Усвідомлюючи негативні наслідки запропонованих нововведень, деякі представники українських владних структур змушені були в ході обговорення проекту реформи заявити, що українська мова повинна залишитися обов'язковою для вивчення в російськомовних школах.

У грудні 1958 року в газеті «Правда» з'явилася стаття М. Бажана й М. Рильського «В ім'я людини», у якій автори виступили проти фактичної факультативності викладання рідної мови в школах України. Їх підтримали збори київських письменників, які зазначили, що віддавати на розсуд батьків таке важливе питання, як мова навчання дітей у школах, не можна.

З'ясовуючи причини швидких темпів економічного зростання провідних країн Заходу, М. Хрущов та його оточення в 1954 році зосередили свою увагу на розгортанні науково-технічної революції в країні. Радянські вчені, проаналізувавши півтора десятка визначальних напрямків науково-технічного прогресу, дійшли невтішного висновку, що майже в усіх з них, за винятком одного - двох, СРСР поступається країнам-лідерам. Після детального розгляду цих питань на пленумі ЦК в липні 1955 року

Ставлення партійного керівництва до наукових досліджень помітно змінилося. Істотно збільшуються бюджетні витрати на науку. Фактично в повному обсязі стали фінансуватися наукові установи військово-промислового комплексу. Науковці вперше дістали змогу під час закордонних відряджень ознайомлюватися з новітніми науковими досягненнями.

У Києві вперше у світі вийшла «Енциклопедія кібернетики» - друкувалася за часів Й.Сталіна, а 1962 року центр {українською був перетворений на Інститут кібернетики. Під керівництвом Б. Патона Інститут електрозварювання розробляє ряд нових технологій і виводить радянську науку в цій галузі на провідні позиції у світі. Величезну роботу з проблем розвитку атомної енергетики проводив фізико-технічний інститут у Харкові на чолі з І. Курчатовим.

Інститут механіки АН УРСР розробляв ефективні рекомендації щодо створення міжконтинентальних ракет. Українські науковці багато зробили для розвитку космонавтики. Вони безпосередньо причетні до запуску штучного супутника Землі в жовтні 1957 року й польоту в космос першої людини — Юрія Гагаріна.

В Інституті фізики в 1960 році створено ядерний реактор, за допомогою якого здійснювалися наукові дослідження в галузі фізики атомного ядра.

У цей період дією життя С. Корольова став запуск науковці вперше отримали можливість досліджувати архівні джерела радянської доби - корабля «Восток», який пілотував космонавт унаслідок цього значно розширилася тематика наукових пошуків, нерідко її спрямованість визначали самі дослідники. У 1957 році в Україні були засновані спеціалізовані журнали академічних установ гуманітарного профілю — «Український історичний журнал», «Радянське право», «Економіка Радянської України», «Народна творчість та етнографія». У цей час почали формуватися, а згодом і друкуватися, змістовні збірники архівних джерел, розпочинається копітка робота над виданням першої багатотомної «Української радянської енциклопедії».

Зрозуміло, що партійні діячі ретельно стежили за тим, щоб суспільствознавці не торкалися заборонених тем та історичних постатей, не піддавали критиці партійні органи та їхню діяльність, а боролися з «фальсифікаторами», ідейними ворогами КПРС. Однак іноді відбувалися непередбачені партапаратниками події. Наприклад, наукова конференція з проблем культури української мови (лютий 1963 року), у якій узяли участь понад 800 мовознавців, фактично перетворилася на прилюдне засудження мовної політики керівної партії в Україні. Учасники конференції з гіркотою й болем відверто говорили про принизливе становище рідної мови в республіці, закликали ліквідувати свідомо створені для її розвитку перепони, сміливо засуджували офіційну «теорію двомовності української нації».

Роки «хрущовської відлиги» переконливо засвідчили, що радянське суспільство неоднозначно сприйняло зміни й реформи, які відбувалися в країні. На початковому етапі правління М. Хрущова майже всі верстви населення активно підтримали процеси деєталінізації та перші позитивні наслідки його економічних перетворень. Проте після відступу М. Хрущова від проголошених раніше

демократичних гасел, відмови від колективного керівництва й повернення до фактичного єдиновладдя, а також через серйозні проблеми в забезпеченні промисловими товарами й продуктами харчування, радянські люди починають поступово зневірюватися в кінцевих успіхах хрущовських реформ. Унаслідок невиважених, а іноді й відверто авантюристичних рішень, що спричинили кризу й застій у промисловості й сільському господарстві, від хрущовських економічних новацій насамперед відвертаються робітники й селяни. Іноді це приводило навіть до *відкритих народних виступів* проти влади.

Зокрема, на початку 60-х років зафіксовані факти масового невдоволення робітників, пов'язані з незадовільними умовами праці, реформуванням виробничих норм і розцінок, різким зменшенням зарплати на підприємствах. Такі виступи відбулися в Краматорську, Черкасах, Харкові, Києві та інших містах. Як правило, вони були нетривалими, швидко припинялися після втручання партійних і державних органів.

Проте в 1962 році в Донецьку й Жданові відбуваються вже справжні робітничі страйки й маніфестації, викликані різким підвищенням цін на продукти харчування. Справжньою кульмінацією цих виступів стали події в російському Новочеркаську, де проти семитисячної робітничої демонстрації були застосовані військові підрозділи, що призвело до людських жертв.

Створивши для себе режим одноособової влади, М. Хрущов швидко забув про нещодавню критику «культу особи Сталіна» і був не проти формування «культу» власної персони, що й намагався зробити наприкінці свого керівництва країною. Щоправда, на думку істориків, його не можна було назвати «самодержцем за сталінським зразком», радніше він залишався тільки «кандидатом у Сталіни».

З поліпшенням внутрішньополітичного клімату за часів «відлиги» в Україні розпочинається новий етап національно-визвольної боротьби. Його зовнішніми збуджувачами були процеси деколонізації 50-60-х рр., антикомуністичні виступи в новостворених чинниках розгортання опозиційного руху в Україні стали: монопольна влада партійно-радянської бюрократичної верхівки, постійні утиски та обмеження національного та культурно-духовного життя, цілеспрямована русифікація українського населення республіки.

У цих умовах поряд з панівним культурництвом шістдесятників починає розгортатися інший різновид опозиційного руху, який згодом назвуть дисидентським.

Провідними в середовищі українського дисидентства були два питання. Одне торкалося *прав нації*, а друге — *прав людини*. Ці два поняття не розривалися, не протиставлялися одне одному, а розглядалися в органічному єднанні.

У березні 1953 року партійно-державне керівництво України дізналося про існування у Львові Українського революційного центру (УРЦ), який підготував низку документів антирадянського змісту. Вони друкувалися на машинці й надсилалися до сільських рад, колгоспів і навчальних закладів західного регіону України. У цих документах піддавався різкій критиці сталінський диктаторський режим, звинувачений у смертях мільйонів українців.

У «Маніфесті Українського революційного центру» визначалися тридцять три «принципи свободи», зокрема висувалися вимоги запровадження демократичної системи, суверенітету України, установлення державних кордонів нації в її етнографічних межах, свободи організації і діяльності різних політичних партій. Автори маніфесту обґрунтовували право вільної критики владних структур, пропонували висувати кандидатів на високі урядові посади. УРЦ наголошував, що основним принципом його програми є воля народу.

Оформлення *ідеології дисидентства* пов'язане з 1955 роком, коли українські політв'язні мордовських концтаборів написали «Відкритого листа» до ООН. У ньому узагальнювалися головні вимоги українського дисидентства, висловлювався рішучий протест проти дискримінації всього українського, приверталася увага світової громадськості до безправного становища України в складі СРСР.

Опозиційний рух розвивався не тільки в західних регіонах України. На Донбасі 1956 року засновано таємну робітничу організацію на чолі з Євгеном Доніченком. Вона мала назву «Реалістичний робітничий гурток демократів» і ставила за мету боротьбу з радянським ладом. Організація мала свій статут, «трійкову» будову груп, членські внески, сувору конспірацію.

Керівництво гуртка планувало створити мережу нелегальних осередків, згодом об'єднаних у єдину демократичну партію, яка повинна була стати альтернативою КПРС і провести боротьбу за зміну суспільного ладу в СРСР. Після перемоги революції передбачалося провести вільні всенародні вибори.

Так само робітники демократично обирали б і керівників підприємств. Землю планувалося роздати селянам без права її продажу. Такий лад, на думку керівників гуртка, називався б народовладдям.

Протягом 2,5 років свого існування члени гуртка регулярно розповсюджували різноманітні листівки в містах Донбасу, у яких пропагували свої ідеї. Група мала й власний рукописний часопис «Свободное слово».

У 60-80-і рр. економіка УРСР залишалася складовою частиною господарства Радянського Союзу. На початку 60-х рр. економіка України, як і всього СРСР, переживала ряд проблем:

- сповільнилися темпи розвитку промисловості і сільського господарства;
- у 1958-1964 рр. вдвічі скоротився приріст національного прибутку;
- збільшувався розрив між попитом населення на товари та їх пропозицією.

2. Зростання застійних та кризових проявів у економічному та політичному житті. Посилення ідеологічного диктату у суспільному житті.

На початку 60-х рр. розпочалася дискусія щодо питань економічного планування та управління. Її метою було розробити таку оцінку роботи підприємств, щоб вони були зацікавлені у максимальній ефективності виробництва. Раніше головним показником була валова продукція, до якої входила вартість сировини, палива та інших витрачених матеріалів. Тому для перевиконання планів було вигідно використовувати більш дорогі послуги і матеріали. З тією ж метою – перевиконати план – підприємства приховували власні резерви. Ті ж заводи і фабрики, які постійно перевиконували плани, даючи найвищі результати, в першу чергу отримували нові – підвищені – завдання.

Для подолання такої ситуації пропонувалося ввести економічне регулювання діяльності підприємств, засноване на системі заохочень. Це повинно було стимулювати економічний розвиток, поєднавши інтереси виробника і споживача.

У жовтні 1964 р. в СРСР відбулася зміна політичного керівництва. Пленум ЦК КПРС увільнив М. Хрущова від обов'язків Генерального секретаря ЦК КПРС. Хрущов був звинувачений у ряді недостатньо продуманих рішень (в сільському господарстві, торгівлі, зовнішній політиці); Новим Першим секретарем ЦК КПРС на Пленумі одноголосно було обрано Л.І. Брежнєва (1904–1982). У травні 1972 р. відбулася заміна першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, якого було призначено на посаду заступника Голови Ради Міністрів СРСР. Критика на його адресу пов'язувалася з недоліками в „інтернаціональному вихованні трудящих”. Проявом цього було оголошено книгу Шелеста „Україна наша радянська”, що вийшла за три роки до цього. На посаду першого секретаря ЦК КПУ був обраний В. Щербицький. Зміни відбулися і на нижчому рівні, зокрема – серед керівників ідеологічних відділів обласних і районних комітетів КПУ.

З 1965 р. розпочалася реформа у промисловості (т.зв. “косигінська” економічна реформа – за прізвиськом її ініціатора, Голови Ради Міністрів СРСР О. Косигіна). Її основні напрями:

1) Вдосконалення планування. Господарська діяльність підприємства тепер оцінювалася за обсягом не виробленої, а реалізованої продукції, одержаного продукту, за виконанням поставок найважливіших видів продукції.

2) Посилення стимулювання виробництва. Підприємства здобули можливість більш вільно використовувати одержані прибутки. Замість єдиного фонду підприємства створювалися три фонди: а) фонд розвитку виробництва (для фінансування капіталовкладень, оновлення техніки); б) фонд матеріального заохочення (для преміювання працівників, матеріальної допомоги); в) фонд соціально-культурного розвитку та житлового будівництва (для спорудження відомчих житлових будинків, побутового обслуговування працівників підприємства).

В роки восьмої п'ятирічки (1966–1970 рр.) реформа поширилася на 8200 підприємств УРСР, які давали 92 % обсягу продукції республіки і 90 % одержаних прибутків. В ці роки випуск промислової продукції в УРСР зріс на 50 %. Разом із тим до основних недоліків реформи належали постійні корективи планів; в ряді випадків підприємства зменшували їх, щоб надалі успішно перевиконувати.

В другій половині 60-х рр. розпочалися і реформи у сільському господарстві. Основними з них були:

1) Скасування заборони на утримання худоби в особистій власності – хоча встановлювалися обмеження її кількості (зокрема – не більше однієї корови, п'яти овець та ін.);

2) Зміни практики закупівель сільськогосподарської продукції. До цього часу план закупівлі зерна складався на 1 рік і міг збільшуватися протягом року. Тепер встановлювався твердий план

закупівлі зерна на 6 років для кожної республіки (для УРСР – 617 млн. пудів на рік). Зросли і закупівельні ціни на зерно, а на понадпланово продану продукцію встановлювалися надбавки.

Проте всі реформи не змінили основних принципів економіки держави: форм власності, системи директивного планування, централізації управління. В 1970–1985 рр. негативні тенденції в економіці зростали. Неправомірно визначити цей період як повний „застій”, оскільки виробництво протягом п’ятнадцяти років збільшувалося. Але, по-перше, темпи цього зростання постійно зменшувалися (від 8,4 % на рік в роки восьмої п’ятирічки до 3,5 % в роки одинадцятої п’ятирічки). По-друге, саме це зростання в основі було екстенсивним – таким, що відбувалося за рахунок залучення нових матеріальних ресурсів, нових робочих рук, будівництва нових підприємств. Недостатньою була інтенсифікація – модернізація обладнання, раціональне використання сировини та робочої сили.

Збільшувалася індустріальна спрямованість економіки. У 1965–1980 рр. доля машинобудування та металообробки зросла з 17 % до 30 % загального обсягу продукції. Саме в цих галузях, а також у харчовій промисловості, зосереджувалося близько 75 % автоматичних ліній. Проте якість продукції підвищувалась повільно: у 1986 р. питома вага продукції вищої категорії (зі Знаком якості) досягла тільки 16 %.

Ще однією характерною рисою економіки СРСР і України у 70–80-і рр. був розвиток видобувних галузей: кам’яновугільної, видобутку нафти і газу. За цей час було видобуто приблизно стільки ж палива, скільки за всю попередню історію країни. Україна виробляла більш як ½ залізної руди, більш ніж чверть вугілля. Проте в умовах „холодної війни” кошти від експорту товарів використовувалися в першу чергу для розвитку оборонної промисловості; модернізація, впровадження наукових досягнень в інші галузі економіки відставали від цієї сфери. Значні кошти союзна економіка втрачала також через матеріальну допомогу країнам, що розвивалися (в Африці, Азії), якщо ті проголошували обрання соціалістичного шляху розвитку.

Для подолання негативних тенденцій з 1984 р. розпочався економічний експеримент, згідно з яким передбачалося збільшення господарської самостійності підприємств (право залишати в колективі кошти, зекономлені на фонді зарплати, підвищення окладів службовцям). Але тільки окремі підприємства добилися розширення економічної самостійності. Загострилася проблема трудових ресурсів: на початку 80-х років реальна кількість робітників і службовців зростала повільніше, ніж число робочих місць. Виникав дефіцит робочої сили.

Складна ситуація склалася і в сільському господарстві. На його розвиток в 1970–1985 рр. виділялося 27–28 % капіталовкладень у народне господарство УРСР. Але належної віддачі вони не давали: сільськогосподарське виробництво на початку 80-х рр. зростало не більш як на 0,5 % щорічно. В цілому Україна задовольняла власні потреби у продовольчій продукції, проте фактичне виробництво відставало від намічених планових завдань. Через недосконалу систему переробки та зберігання сільськогосподарської продукції втрати урожаїв з окремих видів продукції доходили до 30–33 %. Спроба змін в управлінні, коли з початку 80-х рр. все сільське господарство було зведене в єдиний агропромисловий комплекс (АПК) і підпорядковане Держагропрому СРСР, також не привели до суттєвого покращення ситуації.

Розвиток соціальної і культурної сфери був тісно пов’язаний з розвитком економіки. У другій половині 60–70-х рр. тривало масштабне житлове будівництво. Загалом за 1966–1985 рр. в Україні було збудовано 7 млн. 305 тис. квартир; внаслідок цього поліпшилися житлові умови для 33 млн. осіб. Забудовувалися як великі житлові масиви (наприклад, у Харкові – Салтівський, Олексіївський та інші), так і окремі мікрорайони. В них будувалися також нові магазини, поліклініки, спортмайданчики, школи. Але зростання соціальної сфери було нерівномірним: в містах вона розвивалася швидше, ніж на селі.

Освіта і наука України також реформувалися. З 1966 р. почалося впровадження обов’язкової десятирічної освіти. Економічний розвиток вимагав збільшення числа фахівців із вищою освітою. За 1964–1985 рр. кількість спеціалістів з вищою освітою зросла з 2,3 млн. до 7,3 млн.. У республіці було засновано ряд нових вузів: Донецький, Сімферопольський, Запорізький, Прикарпатський, Волинський університети. Зміцнювалася і фундаментальна наука, основним центром якої була Академія наук УРСР. Українські вчені зробили вагомий внесок в такі науки, як кібернетика, ядерна фізика, астрономія, хімія, біологія. Для реалізації результатів досліджень при АН створювалися науково-технічні комплекси та інженерні центри. Загалом у 1970–1985 рр. понад 13 тис. наукових розробок учених АН УРСР було впроваджено у виробництво. Але соціальні проблеми різних регіонів і різних суспільних груп вирішувалися нерівномірно.

У 1977 р. було прийнято нову Конституцію СРСР. Наступного року було прийнято і Конституцію України. Ці документи підкреслювали зростання ролі народу в управлінні суспільством, права громадських організацій, збільшення ролі Рад. Водночас в них підтверджувалася керівна роль Комуністичної партії в житті радянського суспільства (стаття 6).

Характерною рисою політичного життя СРСР і УРСР другої половини 60-х – початку 80-х рр. була порівняно висока кадрова стабільність у політичному керівництві. В ряді випадків, коли керівні діячі залишали свої посади (за винятком виходу на пенсію або зняття з посади внаслідок серйозних порушень), вони займали нові місця – фактично рівноцінні. Висунення на вищі посади відбувалося досить повільно. Утворювалася т.зв. „номенклатура”. Саме в ці роки державний апарат управління набув особливої сили.

У жовтні 1964 року замість М. Хрущова першим секретарем ЦК КПРС був обраний Л. Брежнєв. Зміни в керівництві означали *поворот від реформаторства до консерватизму*. Спочатку Л. Брежнєв виправив лише деякі так звані «волютаристські» наслідки діяльності М. Хрущова. Згодом стало очевидним, що гасло стабільності, яке висунув Л. Брежнєв, насправді означає звичайну відмову від будь-яких радикальних змін. Брежнєвський період історії України був періодом часткової реанімації сталінської командно-адміністративної системи, періодом *суспільного й економічного застою*.

Неосталінізм політики Л. Брежнєва супроводжувався в Україні новими хвилями політичних репресій проти інакодумців, передусім поборників ідей національної свідомості й суверенності Української держави. Вже в серпні 1965 року в ряді міст України відбулися масові арешти, під час яких затримано близько трьох десятків інтелігентів-шістдесятників. Проти більшості з них висувалося традиційне звинувачення в «антирадянській агітації і пропаганді»

Яскравим виявом наслідків «відлиги» стали *події 22 травня 1967 року в Києві*. Зі стихійним протестом проти заборони відзначення річниці пам'яті Т. Шевченка біля пам'ятника Великому Кобзареві виступили представники столичної інтелігенції та студентства.

У травні 1972 року першим секретарем ЦК КГТУ обирають В. Щербицького, який понад сімнадцять років перебував на цій високій посаді.

Окрім радикальних кадрових змін у вищих ешелонах влади, відбулися істотні зміни й на нижчих рівнях республіканської партійної організації. Під час обміну партійних документів у першій половині 70-х років з партії виключено 3 тис. осіб. У той час позбавлення партійного квитка означало кінець кар'єри й трактувалося як одне з найсуворіших покарань.

За часів керівництва В. Щербицького в республіці стала відчуватися чергова хвиля русифікації. З ініціативи Л. Брежнєва в цей час активно пропагується теза про злиття в недалекому майбутньому націй і народностей СРСР у єдину «радянську націю під егідою російського народу. Величезна армія суспільствознавців, преса, радіо, телебачення напружено працювали на обґрунтування й пропаганду цієї ідеї. Російська мова, як засіб міжнаціонального спілкування, витісняла українську з освіти, науки, культури. Викладачі російської мови та літератури в середніх школах мали більшу платню, ніж викладачі української. У містах переважна більшість шкіл були російські або лише російські. Діловодство на республіканському рівні велося російською мовою.

Відхід від політики лібералізації і порушення людських прав, поверхова й непослідовна за своїм змістом хрущовська «відлига» принесли українській національно-свідомій інтелігенції великі сподівання й грізні розчарування. Передова молодь, що відчула смак свободи, не хотіла зупинятися, а прагнула справжньої демократизації суспільства.

Із середини 60-х - у 80-і рр., з відходом влади від політики лібералізації, у республіці почалося *відверте ігнорування* керівною компартійною верхівкою конституційних прав людини. Закономірним наслідком цих процесів стала поява *руху захисту людських прав*. Його представників, як і учасників уже традиційних опозиційних груп культурницького та самостійницького спрямування, також жорстоко переслідувала влада.

3. Формування та діяльність громадських, культурних, освітніх, політичних організацій українського народу.

У другій половині 60-х рр. в українському суспільстві активізувалися опозиційні сили. Поширюється таке явище, як дисидентство. На відміну від шестидесятників, діяльність дисидентів стосувалася як сфери культури, так і національних та політичних питань. До найвідоміших діячів дисидентського руху в Україні належали В. Стус, І. Світличний, І. Дзюба, В. Чорновіл. Загальна кількість українських дисидентів у цей час налічувала декілька сот чоловік. Основними формами їх

діяльності було видання нелегальної літератури з національних, політичних, культурних питань (т.зв. „самвидав”) та протести проти репресій до інакомислячих. В цей час більшість дисидентів (окрім її давніх противників – зокрема, колишніх членів УПА) не виступали проти Радянської влади в цілому, дотримуючись мирних дій. Проте зі змінами у міжнародній ситуації, коли загострилося протистояння між СРСР та країнами Заходу (зокрема, у зв’язку з подіями в Чехословаччині 1968 р.), відбулося декілька судових процесів над дисидентами. У 70-ті рр. найбільш значним виступом правозахисного дисидентства стало створення „Української Хельсінської Групи” (УХГ). До неї входили, зокрема, М. Руденко (голова групи), О. Бердник, Л. Лук’яненко. Вони вимагали дотримання прав громадян, зафіксованих на Хельсінській нараді з безпеки і співробітництва в Європі, та інформування про порушення цих прав на території України. Ці дії також зазнали переслідувань.

Ще одним новим різновидом опозиційного руху стала боротьба за свободу совісті, свободу віросповідання, яку вели, як правило, представники забороненої 1946 року Української греко-католицької церкви (УГКЦ).

Таким чином, основними напрямками опозиційного руху в Україні 60-80-х рр. були:

самостійницька течія, репрезентована нелегальними групами й організаціями;

- національно-культурницька, представлена колишнім шістдесятництвом; правозахисна, учасники якої виборювали права людини;

- релігійно-захисна, що виступала за реабілітацію репресованої УГКЦ.

Нова генерація українського національно-визвольного руху, борючись проти панівного режиму, застосовувала різноманітні форми й методи діяльності.

Радикально налаштовані *дисиденти* об’єднувалися в підпільні групи та організації. Для поширення своїх ідей вони видавали «самвидав» документи, критичні статті, у яких розкривали антинародну політику державно-партійної верхівки. Уперше такі «самовидання» в Україні з’явилися 1964 року. У них можна було ознайомитися з маловідомими творами Василя Симоненка, Ліни Костенко, Івана Світличного, Івана Дзюби та інших представників українських шістдесятників. Найхарактернішими зразками тогочасного «самвидаву» були часописи «Воля і Батьківщина» Українського національного фронту та «Український вісник», який заснував *В’ячеслав Чорновіл*.

На відміну від радикалів, *представники легального національно-культурницького спрямування* обережно торкалися пекучих національних проблем на різноманітних наукових симпозиумах та конференціях. Для популяризації й поширення патріотичних ідей вони організовували Шевченківські свята, вечори пам’яті Лесі Українки, Івана Франка, створювали гуртки вивчення вітчизняної історії та клуби творчої молоді. Велику роль у збереженні українських національних традицій відігравали концертні мандрівки по Україні аматорських хорів «Гомін», «Жайворонок» та ін.

Нерідко опозиціонери практикували проведення «*мовчазних зібрань*» біля пам’ятників видатним вітчизняним діячам, організовували мітинги протесту, демонстрації, пікетування. На неприховані антидержавні акції, як правило, перетворювалися судові процеси над дисидентами, поховання лідерів національно-патріотичних сил. Представники дисидентського руху активно використовували такі форми протесту, як письмові заяви, петиції до найвищих органів влади СРСР та УРСР, міжнародних організацій, керівництва демократичних країн.

Радикальною формою протесту проти політичного режиму стала відмова відомих правозахисників від радянського громадянства, подання прохань на виїзд за кордон. Для авторів таких заяв, як правило, усе завершувалося тюремним ув’язненням або таборами. Під тиском міжнародної громадськості деяким опозиціонерам удалося виїхати за кордон. Інші, не зумівши витримати виховного «пресингу» органів влади,

На відміну від попереднього періоду, у 70-х роках *дисидентів починають засуджувати вже не як політичних, а як карних злочинців*.

Ув’язнення було тільки початком справжніх випробувань для дисидентів. Свій строк вони відбували в таборах посиленого режиму, де значну частину часу за найменшу провину проводили в ізольованих камерах. Спроби апеляцій залишалися без відповідей або жорстоко каралися. Однак і за таких умов політв’язні не припиняли боротьби. Поширеним методом протесту було голодування. Умерти від голоду в’язню не давали. Коли він досягав критичного стану, його починали годувати силоміць.

Крім звичайного ув’язнення, практикувалося відправлення опозиціонерів до психіатричних лікарень спеціального типу. Там вони перебували в середовищі справді психічно хворих людей. їх

«лікували» препаратами, що пригнічували волю, психіку, інтелект, пам'ять, емоції людини. Якщо в'язень у таборі чи тюрмі після відбуття строку ув'язнення виходив на волю, то в «психушці» дисидентів могли «лікувати» хоч до смерті. Серед жертв цього *психічно-в'язничного терору* були генерал *Петро Григоренко*, математик *Леонід Плющ*, лікар *Микола Плахотнюк* та багато інших. Загальна кількість політв'язнів психлікарень невідома. За підрахунками Л. Плюща, у 70-х роках у СРСР їх було близько 2 тис.

Таким чином, влада намагалася всіма можливими засобами ізолювати небезпечних для себе людей. Ці засоби істотно відрізнялися від методів 30-х років ХХ ст., коли керівна еліта масово фізично винищувала своїх опонентів. Діяти в такий спосіб брежнєвське керівництво в 60-80-ті рр. вже не наважувалося. У непримиренному протистоянні з панівним режимом український опозиційний рух виховав у своїх лавах цілу низку благородних, відданих до кінця рідній землі і своєму народові борців, справжніх патріотів України: Василя Стуса, Валерія Марченка, Михайла і Богдана Горинів, Миколу Руденка та багатьох інших.

У 60~80-х рр. прогресивна громадськість України все більше переконувалася в потребі відродження власної незалежної держави. Окремі групи національно-свідомої інтелігенції виступали із заявами, протестами, спрямованими на захист людських прав, збереження культурних національних традицій, здобуття реального суверенітету України.

Реальні можливості для зближення України з європейськими країнами виникли після Наради з питань безпеки й співробітництва в Європі, що відбулася влітку 1975 року в Гельсінкі. Як відомо, керівництво СРСР поставило підпис під Заключним актом цього міжнародного форуму. Дотримання людських прав становило серцевину положень головного документа наради. Однак наступні події засвідчили, що радянська партійна верхівка не збиралася виконувати взяті на себе зобов'язання. Внутрішнє законодавство СРСР з прав людини не відповідало загальноприйнятим міжнародним нормам. Більше того, після наради в Гельсінкі тут значно посилюлися репресії проти інакодумців. Будь-яка критика західними країнами позиції московського керівництва щодо союзних республік, зокрема України, розцінювалася як утручання у внутрішні справи СРСР.

Неослабну увагу питанням захисту людських прав, суверенітету України приділяла *Українська Гельсінкська група (УГГ)*, утворена в листопаді 1976 року. До неї увійшли письменники *Микола Руденко* (керівник групи) та *Олесь Бердник*, відомі правозахисники, колишні політв'язні *Левко Лук'яненко*, *Іван Кандиба*, *Оксана Мешко* та ін. Згодом до УГГ приєднався генерал-майор у відставці *Петро Григоренко*, який представляв інтереси організації в Москві. Усього до складу Української Гельсінкської групи входило 10 осіб.

УГГ створювалася як *відкрита громадська організація*. Не вагаючись на панівний режим, її члени ставили завдання *легальним шляхом* домогтися від влади дотримання законодавства щодо прав людини. У програмній заяві групи сказано: «Вільна Україна гарантує всі права народам, що населяють Україну: росіянам і полякам, євреям і татарам, румунам та угорцям. Ми надто добре пізнали, що таке підневільне колоніальне існування, тому заявляємо, що людям, які заселяють нашу Батьківщину, ми надаємо якнайширші політичні, економічні й соціальні права».

Правозахисний рух привернув увагу урядів і законодавців багатьох країн світу до проблем України. У листопаді 1976 року у Вашингтоні створено Комітет Гельсінкських гарантій для України, до складу якого увійшли представники відомих зарубіжних правозахисних організацій. У своєму *зверненні до країн учасниць Белградської наради* влітку 1977 року Українська Гельсінкська група наголошувала, що Україна, увійшовши до складу СРСР, утратила свій суверенітет, свою державність. «Ми глибоко шануємо культуру, духовність, ідеали російського народу, але чому Москва має вирішувати за нас на міжнародних форумах... ті чи інші проблеми, зобов'язання?» Кожен народ, ішлося у зверненні, має жити в спілці демократичних держав «вільним чинником, незалежним творчим духом. Народ має бути господарем своєї землі, своєї традиції, своєї волі до побудови кращого життя — для всіх, для кожного». Здобуття суверенітету України, на думку авторів документа, можливе лише за умови розв'язання загальнодемократичних завдань: досягнення реальної свободи слова, волевиявлення, в'їзду та виїзду зі своєї країни, вільного поширення своїх ідей та ознайомлення з ідеями інших людей, вільного створення творчих, мистецьких, наукових асоціацій тощо. Автори пропонували звільнити всіх політв'язнів і скасувати відповідні статті в кримінальних кодексах союзних республік і СРСР, забезпечити вільний обмін інформацією, ліквідувати цензуру. Пропонувалося також засудити на рівні Організації Об'єднаних Націй саму ідею вбивства й війни. Незважаючи на те, що Українська

Гельсінкська група діяла цілком легально, у межах радянської Конституції та підписаних СРСР міжнародних угод, вона стала об'єктом жорстоких переслідувань з боку влади. З 37 членів групи, які були її членами в 1977-1985 рр., 23 засуджено та відправлено в табори й на заслання, шістьох позбавлено радянського громадянства. Три члени групи — Василь Стус, Олекса Тихий, *Юрій Литвин* — загинули в мордовських таборах. У листопаді 1989 року відбулося перепоховання їхнього праху на Байковому кладовищі в Києві. Жалобні заходи перетворилися на велелюдну мирну демонстрацію проти тоталітарного режиму.

Панівний режим особливо жорстоко поведився саме з представниками релігійного опозиційного руху. На початок 1968 року з 230 засуджених українських дисидентів «за релігію» постраждало 84 особи. У серпні 1980 року з 90 українських політичних в'язнів 78 мали пряме відношення до боротьби за віру. У 1982 році з ініціативи відомого політв'язня *Йосипа Терелі* створено *комітет захисту Української греко-католицької церкви*, що ставив собі за мету досягти її легалізації в Україні. Влада відповіла на цю спробу масовими арештами членів згаданої організації. Релігійна опозиція боролася також за свободу віросповідань, вільне здійснення обрядів, повернення відібраних державою храмів, звільнення засуджених за віру, реабілітацію страчених служителів культу.

Наприкінці 70-х років лідери дисидентського руху, що ще залишилися на свободі, зрозуміли, що тактика легальної діяльності опозиційних сил в Україні себе повністю вичерпала. Тому вони починають *переходити на нелегальне становище*, створюючи таємні групи та організації.

Зрозуміло, що правоохоронна система не послаблювала пильності й далі здійснювала свою репресивну діяльність. 1980 року до в'язниць і таборів потрапила чергова партія українських політв'язнів: *Степан Хмара, Віталій та Олесь Шевченки* та ін.

У 1981 році була припинена діяльність *Київського демократичного клубу*, члени якого розробили Манифест про внутрішній стан у СРСР і закликали щорічно відзначати День українського політв'язня. У 1983-1984 рр. у Львові розкрито таємну організацію «*Інтернаціональний революційний фронт*» (ІРФ), створену в 1979 році. Координаційну раду цього молодіжного об'єднання очолювала студентка місцевого університету *Тетяна Метельова*.

ІРФ мав свої осередки в Києві, Херсоні, Ужгороді, Москві, Ленінграді та інших містах. Його члени ставили за мету ліквідувати монополію панівної партії, запровадити на виробництві повний госпрозрахунок, знищити репресивні органи.

Крім молодіжного середовища, на початку 80-х років опозиційні настрої простежують і в армії. Деякі молоді офіцери починають відкрито виступати проти залежного становища України в складі СРСР.

Незважаючи на відчутні втрати, опозиційний рух в Україні в 60-80-х рр. зумів зберегти свою спрямованість на політичне, духовне й культурне відродження нації. Нова генерація борців, змагаючись із жорстокими репресіями, виявляла стійкість духу й готовність до подальшої боротьби за вільну й суверенну Українську державу.

Водночас не можна ототожнювати всі досягнення культури України цього періоду лише з діяльністю опозиційних сил. В літературі 60–80-х рр. з'явилося чимало талановитих творів, які отримали офіційне визнання: „Циклон” і „Твоя зоря” О. Гончара (хоча за роман „Собор” він зазнав критики; роман не передруковувався протягом 20 років), „Диво” П. Загребельного, „Маруся Чурай” Л. Костенко, поеми Б. Олійника. Значними досягненнями кіномистецтва стали фільми „Тіні забутих предків” С. Параджанова, „Білий птах з чорною ознакою” Ю. Іллєнка, „В бій ідуть одні „старики”” і „Ати-бати, йшли солдати...” Л. Бикова (останній був випускником Харківського інституту мистецтв).

Адміністративно-командна система управління, що домінувала як в СРСР, так і в Україні в період неосталінізму, у цілому згубно впливала на економічний розвиток країни. Разом з тим не можна заперечувати, що в її умовах усе ж робилися спроби розв'язати складні економічні проблеми, зробити економіку дієздатнішою і ефективнішою.

У 1965 році з ініціативи голови Ради міністрів СРСР *Олексія Косигіна* в країні розпочалася *економічна реформа*. Зміст і програма її були досить суперечливими. З одного боку, за рахунок господарського розрахунку реформа створювала можливості для розширення самостійності підприємств, сприяла розвитку ініціативи. Місцевим органам влади навіть дозволялося вносити зміни до свящини радянського економічного розвитку — п'ятирічного плану. З другого боку, економічна реформа повинна була зміцнити позиції союзних органів управління, зокрема ліквідовувалися створені М. Хрущовим раднаргоспи й знову відновлювалася діяльність понад 40 союзних міністерств і відомств.

Крім цього, у країні утворювалися такі могутні відомчі монстри, як державні комітети з цін, постачання та ін. Фактично косигінська економічна реформа була *новим етапом надцентралізації економіки країни*.

Наслідки реформи були також неоднозначними. До її безсумнівних здобутків треба зарахувати активний і поступальний розвиток промисловості республіки в 1966-1970 рр., який виявився одним з найрезультативніших за роки радянської влади в Україні. За цей період виробництво промислової продукції зросло на 50%, продуктивність праці в промисловій галузі на 28%, національний дохід — на 38%. Ці показники стали наслідком нової системи господарювання, на яку перейшла більшість промислових підприємств республіки.

Під час економічної реформи прискорюється розвиток паливно-енергетичного комплексу республіки. Стали до ладу Запорізька, Вуглегірська, Криворізька, Придніпровська та ряд інших потужних теплових електростанцій. 1980 року були введені в експлуатацію 2 останні агрегати Дніпрогесу-2 в Запоріжжі. Помітних успіхів досягли нафтовики та газовики, завдяки яким у середині 70-х років на території України почалася експлуатація 26 нових нафтових і газових родовищ. Позитивні зрушення відбулися також і в гірничорудній, вугільній та металургійній промисловостях. Швидкими темпами розвивалися машинобудівна, металообробна, хімічна та нафтохімічна галузі. На Харківському турбінному заводі освоєно серійне виробництво турбін потужністю 500 тис. кіловат. У республіці розпочалося виробництво досконалих тепловозів, потужних тракторів Т-150, буряко- та кукурудзозбиральних комбайнів, новітніх літаків і морських суден, які не поступалися найкращим зарубіжним аналогам 60-70-х рр.

Українські науковці налагодили конструювання й виробництво електронно-обчислювальної техніки, новітніх приладів і засобів автоматизації. Наприклад, Інститут кібернетики АН УРСР завершив розробку електронно-обчислювальних машин нового покоління «Мир-2», «Дніпро-2», а науковці Інституту електрозварювання ім. Є. Патона впровадили у виробництво близько 300 високоефективних винаходів.

Однак, починаючи з 1972 року, темпи реформи та її ефективність поступово вщухають. Консервативні сили на чолі з Л. Брежнєвим почали *гальмувати*, а згодом і зовсім *згорнули реформаційні процеси*.

У 70-80-х рр., після переходу економіки на екстенсивний шлях розвитку, економічний стан республіки стає відверто *кризовим*. Він характеризується прямою залежністю від центру, повним ігноруванням національних інтересів України. У республіці насаджувався так званий «азіатський спосіб виробництва», який базувався на «валовій економіці» й тотальному підкоренні людини інтересам виробництва. Прикладами такої економічної політики були малорентабельні Байкало-Амурська магістраль, «рукотворні» моря на Дніпрі, «найбільші в Європі» теплові електростанції та інші гігантські новобудови, які були шкідливими й небезпечними для навколишнього середовища. Така *«гігантomanія»* в поєднанні з прихованою інфляцією перевищувала вартість таких об'єктів у середньому на 25-50%. Це примушувало спрямовувати значні сили й кошти на завершення будівництва найважливіших об'єктів, залишаючи при цьому цілу низку незавершених довгобудів.

У республіці в цей період високими темпами розвивалася атомна енергетика, зокрема розгорнулося будівництво потужних АЕС у густонаселених та маловодних Південно-Західному й Південному економічних регіонах. У межах річчя Дніпра й Прип'яті поруч з Києвом, у суперечку думкам українських науковців, швидкими темпами споруджувалася Чорнобильська атомна електростанція. У республіці, що займала лише 2,6% території СРСР, побудовано 40% атомних енергоблоків від загальносоюзної кількості. При цьому вироблена ними електроенергія використовувалася не для власних потреб, а *постачалася, як правило, за кордон*. На території України з ініціативи союзного центру *розміщувалися особливо шкідливі виробництва*, зокрема 1 тис. хімічних заводів. Значна частина фінансових, матеріальних і людських ресурсів, спрямованих на освоєння величезних просторів Сибіру та Далекого Сходу, викачувалися з України. Для роботи в цих регіонах мобілізовано велику кількість найдієздатнішого населення республіки. Унаслідок цього нині тільки в Тюменській області Російської Федерації мешкає більш як півмільйона українців.

Значна частина фінансових, матеріальних і людських ресурсів, спрямованих на освоєння величезних просторів Сибіру та Далекого Сходу, викачувалися з України.

«Хімізація» спричинила забруднення українського чорнозему й отруєння сільськогосподарської продукції шкідливими хімікатами, меліорація поглинула 16 млрд крб., виснаживши родючі землі й серйозно порушивши економічний баланс республіки. До всього треба

додати малу ефективність використання людських ресурсів, низький рівень переробки та зберігання сільськогосподарської продукції, унаслідок чого щорічні втрати одержаних урожаїв становили 30-33% . Складними залишалися умови життя й праці на селі. У селах не вистачало шкіл, дитсадків, клубів, упорядкованих доріг, закладів медичного та побутового обслуговування населення. Колишні методи примусового прикріплення селян до землі вже не спрацьовували, і тому починається *масовий переїзд мешканців сіл до міст*. Протягом 1966-1985 рр. туди виїхало 4,6 млн. осіб. Унаслідок такої активної міграції в Україні в 1972-1986 рр. зникли як «неперспективні» 1 502 села. У селах, як правило, залишалися пенсіонери та люди, які не могли наважитися розпочати нове життя в місті. Ці зміни зумовили відчутну нестачу людських ресурсів на селі, що спричинило традиційні сезонні «мобілізації» працівників інших секторів народного господарства на збирання врожаїв. Зрозуміло, що таке *примусове залучення міського населення до сільськогосподарської праці* не сприяло підвищенню її продуктивності і якості.

Однак, у супереч з цим негативним явищем, республіка змогла не лише забезпечити свої продовольчі потреби, але й за вказівками союзних органів поставляти сільськогосподарську продукцію в інші регіони СРСР. На межі 70-80-х рр. вона виробляла 60% союзного обсягу цукру, 40% — соняшнику, 26%— тваринного масла, 23%— м'яса тощо. Проте відчуження селян від результатів їхньої праці в колгоспах і радгоспах і далі неухильно знижувало продуктивність сільськогосподарського виробництва. Якщо темпи його зростання в 60-70-х рр. становили 4,5%, то в 1981-1985 рр. — 3,9% у середньому на рік. У другій половині 70-х років середньорічний приріст сільськогосподарської продукції вже становив 1,5%, а в першій половині 80-х — лише 0,5% .

Уповільнений розвиток сільського господарства пояснювався не лише кризою колгоспно-радгоспної системи. Неабияку роль у цьому відіграли загальні принципи управління економікою. Центр, розробляючи плани, нерідко ігнорував місцеву специфіку. Селянин-колгоспник був лише покірним виконавцем чужих рішень. Це породжувало незацікавленість сільських трудівників у кінцевих результатах своєї праці. Щоб подолати нестачу продуктів харчування, у СРСР у 1982 році була розроблена й ухвалена продовольча програма. Проте ситуація на селі не поліпшувалася й призвела до катастрофічних наслідків. З 1966 по 1985 рр. посівні площі України скоротилися більше ніж на 1 млн. га. Зібраний урожай зернових у 1981-1985 рр. становив лише 39,3 млн. т (у 1976-1980 рр. — 43 млн. т). Незважаючи на величезні капіталовкладення в сільське господарство (101 млрд. крб. у 1966-1985 рр.), його віддача залишалася низькою. Загалом продуктивність праці в сільському господарстві СРСР була вдвічі нижчою, ніж у США. Екстенсивний підхід до його ведення засвідчив свою неефективність. Він спричинив серйозну *продовольчу проблему*, яка стала *ознакою кризи тоталітарної системи в цілому*.

У зазначений період керівництво республіки вживало реальних практичних заходів, спрямованих на поліпшення рівня життя населення. Вони були найрезультативнішими за часів косигінських реформ. Однак після їхнього припинення в 70-х - першій половині 80-х рр. в Україні відчутно знижуються темпи зростання національного доходу. Державний бюджет у роки загострення економічної кризи й застою переважно поповнювався не за рахунок виробництва власної продукції, а завдяки «нафтодоларам», тобто кошти надходили від продажу за кордон таких гостродефіцитних природних ресурсів, як нафта й газ.